

Д. М. Чорний

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**РЕМІСНИКИ ХАРКОВА І ЧЕРНІГОВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОРІВНЯЛЬНА
ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬНОЇ ВЕРСТВИ**

Проаналізовано чисельність, галузеву структуру, визначено особливості ремісників як вагомої соціальної верстви міського населення губернських центрів, що належали до різних типів міст початку ХХ ст. Доведений зв'язок між: кількістю ремісників, зайнятих у певних виробництвах, і типом міста, висвітлено вплив політичних чинників на особливості функціонування ремісничих організацій в Харкові і Чернігові.

Ключові слова: ремісник, велике місто, середнє місто, цеховий устрій, ремісничє товариство.

Проанализированы количество, отраслевая структура, определены особенности ремесленников как значимого социального слоя городского населения губернских центров, которые представляли разные типы городов начала ХХ в. Доказано существование связи между количеством ремесленников, занятых в определенных производствах, и типом города, освещено влияние политических факторов на особенности функционирования ремесленных организаций в Харькове и Чернигове.

Ключевые слова: ремесленник, большой город, средний город, цеховое устройство, ремесленное общество.

Quantity, branch structure, peculiarity of artisans as weighty social group of city-dwellers of provincial centres and different types of urban localities at the beginning of 20th century has analysed Connection the quantity of employed in production of different hand-made goods with type of urban settlement, political influence on handicraft association in Kharkiv and Chernigiv has argued.

Key words: artisan, city, middle-sked town, guild system, handicraft association

У сучасній історичній науці постійно зростає інтерес до повсякденного життя українських міст на різних етапах розвитку. Доба кінця ХІХ - початку ХХ ст., коли відбувалися глибокі суспільні трансформації, викликані урбанізацією та індустріалізацією, закономірно привертає увагу фахівців. Формування міського суспільства розглядається в контексті соціально-економічних, політичних та культурних зрушень, у взаємодії всіх складових міського життя. Особливого значення набувають питання, пов'язані з умовами розвитку українського національно-визвольного руху у підросійській Україні, становлення інститутів громадянського суспільства в Російській імперії. Одним із важливих суб'єктів цих процесів були середні верстви (класи, стани, прошарки) міських мешканців. Визначення їх чисельності, галузевої структури дрібного та середнього підприємництва, ролі власників та робітників у суспільному житті міст України залишається актуальним.

Історія міського ремесла зазначеної доби не отримала належного висвітлення на сторінках узагальнюючих фундаментальних публікацій, праць з місто- та регіоназнавства, економіки, соціально-класової структури населення. Станом кустарних промислів Харківської губернії місцеві статистики, краєзнавці В.В.Іванов, Л.А.СоколЮВський, П.Єфименко почали цікавитися ще у ХІХ ст. [21, 1880, 17 дек.]. Перші спроби осмислити роль дрібної та середньої промисловості, а з нею, і середніх міських верств, здійснені Г.Белковським, А.Рибниковим наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. на матеріалах Російської імперії [2, 15, 16], не знайшли продовження через об'єктивні та суб'єктивні чинники. Стисло торкалися даних питань на сторінках монографії з історії міста Харкова ДІ-Багалій та ДПМіллер П, с 164, 540-543, 554-555]. У радянські часи домінував неагитівський підхід до проблеми. Ремесло, цеховий устрій, у цілому дрібне виробництво розглядалися як такі, що суперечили головним тенденціям розвитку економіки доби капіталізму, а тому вважалися приреченими на занепад та відмирання. Згадки про стан ремесла наводилися переважно із посиланням на публікації дожовтневої доби [7, с 75]. Починаючи із середини 1920-х до кінця 1980-х років лише К.А. Пажипов, що розглянув проблему ремісничих цехів у законодавстві Російської імперії, торкнувся деяких

аспектів теми, увів у науковий обіг нові статистичні дані про стан ремесла по містах наприкінці XIX ст. [14, с 200-201, 202].

На рубежі 1980-1990-х рр- відновився інтерес до ремісничого виробництва в Російській імперії. Відтепер його ототожнювали із дрібним і середнім бізнесом сучасного капіталізму, який визнавався за необхідний елемент постіндустріального суспільства [11, с 15]. Е.Г.Задорожнюк, узагальнюючи досвід країн Центральної та Східної Європи 1940-1980-х рр., сформулювала визначення міського дрібного виробництва, «малого бізнесу» як «найважливішої складової народногосподарського комплексу, яка забезпечує, по-перше, функціонування міського господарства, випуск необхідних перш за все для городян товарів та послуг, по-друге, як взаємодоповнюючий елемент становлення і функціонування великого промислового виробництва» [5, с 4]. На зламі XX-XXI ст. російські дослідники Б.Миронов [10, с 500-505], Н.А.Гванова та В.ЩКелтова [6, с 100-106] здійснили спробу подати узагальнюючу картину розвитку верстви ремісників на рубежі XIX-XX ст., вплив модернізаційних процесів на законодавство імперії щодо дрібної промисловості, цехового виробництва, суспільного значення організацій ремісників тощо. У публікаціях українських істориків А.Задорожнюка [4], Д.М.Чорного [18] висвітлено кількість ремісників, деякі особливості дрібного підприємництва по міських населених пунктах Подільської та Харківської губерній.

Попри певні досягнення у вивченні проблеми, не можна не констатувати існування у науковій літературі суттєвих розбіжностей щодо визначення масштабів поширення ремесла як у цілому в Російській імперії, так і по окремих містах. Не з'ясовано роль середніх верств у житті окремих міст. Так, Г.Р.Лаумова вважає, що близько 16 млн. працюючих були задіяні в кустарній промисловості імперії напередодні Першої світової війни [11, с 17]. Натомість згідно з обрахунками А.А.Рибникова, які не ставилися під сумнів, наводяться значно менші дані щодо зайнятих у дрібному виробництві міст і сіл: від 2-2,5 млн. до 52 млн осіб [16, с 4]. Т.Л.Демченко, В.І. Онищенко стверджують, що у Чернігові 1906 р. було лише 32 ремісничих приватних підприємства [3, с 4], тоді як кількість ремісників у місті нараховувана кілька тисяч осіб. Г.Р.Лаумова вбачала у дрібній промисловості «яскраво виражений національний характер», розуміючи під цим лише ту обставину, що «це надавало їй виробам риси унікальності, неповторності, привабливості для зовнішнього ринку» [11, с 21], залишаючи осторонь соціально-економічне та суспільно-політичне навантаження цього поняття. Вважаємо, не можна ігнорувати той факт, що ремесло задовольняло на 60-90 % потреби населення у столових, швейних, шевських, слюсарно-коватських, продовольчих та деяких інших виробках [16, с 7-8], сприяло, на нашу думку, формуванню повноцінної соціальної структури напів.

Завданням даної статті є дослідити галузеву структуру ремесла у губернських містах України, роль ремісників та їх організацій у суспільному житті на прикладі великого - Харкова та середнього - Чернігова. Залучення до порівняльного аналізу матеріалів 1906 р. обумовлене тими обставинами, що саме цього року було подолано тік - політичної і економічної кризи, відновився приплив тимчасових ремісників у міста, що дозволяє більш повно реконструювати структуру зайнятості у цій сфері не лише постійних міських мешканців. Крім того, названі міста репрезентують два типи орбітального суспільного життя ремісників: із збереженням цехового устрою (Харків) та відсутністю його після скасування на початку XX ст. (Чернігів).

Головним джерелом дослідження є «Обзорю Харьковской і Чернігівської губерній за 1906 р., підготовлені губернськими статистичними комітетами, та матеріали періодичної преси.

У Харкові та Чернігові 1906 р. працювали відповідно 27667 і 3381 ремісники [12, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»; 13, «О числе ремесленников в городах Черниговской губернии»]. За кількістю зайнятих ремеслом у губернському центрі порівняно з рештою губернії Харківщина суттєво відрізнялася від Чернігівщини. Так, по інших містах та у сільській місцевості Харківської губернії працювала приблизно однакова кількість ремісників і кустарів: по 19 тис. [20, 1900, 22 авг.; 12, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»]. Натомість на Чернігівщині абсолютно домінувала периферія. Частка ремісників губернського центру серед інших міст становила лише 13 %, а в сільській місцевості дрібних підприємців нараховувалося значно більше, ніж у містах [13, «О числе ремесленников в городах Черниговской губернии»; 14,

с. 202-203; 16, Таблица «Количество сельских промышленников (кустарей и ремесленников) по 40 губерниям Европейской России по данным местных исследований»].

У Харкові та Чернігові майже однаковою була частка майстрів та робітників - відповідно 84,4 % і 82,9 %, та учнів - 16-17 %. Але у першому частка майстрів була помітно вищою - 44,2 % проти 26,9 %. Цей факт, на нашу думку, відзеркалював особливості функціонування ремесла у великому місті, яке потребувало, по-перше, більше кваліфікованих майстрів, златних заловольнити потреби різних категорій городян. По-друге, відносно рівномірним мало бути розташування їх майстерень по території, яка майже у дев'ять разів перевищувала площу Чернігова [8, с. 100-103; 17, с. 33-35], а отже, нагальною виглядала потреба наблизити до споживача їхні послуги.

У 1906 р. ремісники, підмайстри та учні становили 13 % населення Харкова та 11 % Чернігова. Це означає, що у Харкові кількість осіб, зайнятих дрібним і середнім підприємництвом, та їх частка в населенні міста порівняно із становими групами, була значною. Так, ремісників було у 2^а рази більше, ніж дворян; вони представляли близько третини від кількості осіб так званих міських станів (міщан, купців, цехових, почесних громадян) [9, с. 11]. Але слід зауважити, що наведені порівняння дають відносне уявлення про місце ремісників у соціально-становій структурі міста, адже записуватися до цехів без зміни стану дозволялося міщанам, різночинцям, селянам, іноземцям [6, с. 102]. Водночас не для всіх представників стану «вічнс-цехових» (фактично - спадкових ремісників) ремесло було професією [19, 1909, 30 дек.]. Зрозуміти «вагу» тієї чи іншої соціальної групи можна, лише з'ясувавши ступінь її «вмонтованості» у міське життя через інші аспекти, не пов'язані безпосередньо із професійною діяльністю чи становою приналежністю. Припускаючи, що саме майстри становили групу так званих «самостійних зайнятих», які мати сім'ї (не менше, ніж по три особи на кожного, адже середньостатистична міська сім'я, за даними Б.Миронова, нараховувала близько чотирьох осіб [10, с.233]), то в такому разі від ремесла залежало існування 64,3 тис. харків'ян, тобто 30,3 % населення міста, яке становило 212,5 тис. осіб (без військових) . У Чернігові понад 6,1 тис. осіб становили ремісники, члени їх сімей, підмайстри та учні, що становило майже 20% мешканців міста із 31-тисячним населенням [13. «О числе ремесленников в городах Черниговской губернии»].

Перелік спеціальностей ремісників у Харкові та Чернігові багато в чому збігався. Представлені у списках відповідних губернських статистичних комітетів 34 та 37 категорій можна поділити на шість великих груп. Найчисельнішу з них в обох містах становили будівельники; теслярі, столяри, маляри та кровельники, мулярі, пічники, склярі. У Харкові їх нараховувалося 7119 (25,7 % загальної кількості зайнятих ремеслом), у Чернігові - 1121 (33,2%) [12, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»; 13, «О числе ремесленников в городах Черниговской губернии». Далі у тексті всі абсолютні дані щодо чисельності ремісників узяті з названих джерел.]. Але в обох містах на одного будівельника припадала майже однакова кількість жителів: по 28-30 осіб. Другу за чисельністю та часткою становили ті, що виготовляли одяг та взуття; шевці, швеці, модистки, капелюшники, рукавичники. У Харкові 6,2 тис. осіб, у Чернігові - 1084, відповідно 22,4 % та 32,1 % всіх ремісників «відповідали» за належний зовнішній вигляд городян. У столиці Слобідської України один фахівець даної галузі обслуговував понад 34 мешканці, у Чернігові - 29. Існування подібного «розриву» на користь середнього міста пояснюється, на наш погляд, наявністю у Харкові великих майстерень із виготовлення одягу та спеціалізованих крамниць, де можна було придбати вироби не лише місцевих майстрів [21, 1910.28 окт.].

До третьої групи належали спеціалісти із виготовлення продовольчих товарів: пекарі, булочники, м'ясники, ковбасники, кондитери. У Харкові майже 5,5 тис. (19,8 %), Чернігові 327 (9,7 %) годували мешканців міста. Це означає, що у Харкові на одного зайнятого припадало 39 городян, Чернігові — • 95, тобто у 2,4 рази більше. Вважаємо, що така ситуація пояснюється більшою патріархальністю останнього. Очевидно, чернігівці (чиновники, обивателі) надавали перевагу домашньому харчуванню, тоді як ритм життя великого міста примушував його мешканців значно більшою мірою користуватися продукцією масового виробництва.

Обробкою металу займалися слюсарі, ковалі, яких у Харкові працювало 4050, або 14,6 % всіх ремісників, а у Чернігові - 255 (7,5 %), що відзеркалювало особливості Слобідської України як промислового центру. У сфері транспортних перевезень перевага, хоча й менш помітна, порівняно із двома попередніми групами, також була на боці Харкова. Кількість візників у місті становила

2736 осіб (близько 10 % дрібних підприємців), тоді як у Чернігові - 264 (7,7 %). Але якщо у першому місті один візник обслуговував близько 78 городян, то в іншому - понад 117.

Останню групу складали позолотники, лимарі, бондарі, коновали, годинникарі, перукарі, палітурники, майстри з обробки золота та срібла, живописці (вивісок), каретники. Майстри, підмайстри, учні цих спеціальностей становили меншість — 2089 осіб (7,6 %) у Харкові, та 330 осіб (близько 10 %) у Чернігові.

Слід зазначити, що Харків вирізнявся більшою різноманітністю ремісничих спеціальностей в рамках спільних груп зайнятих. Так, у місті поруч із 1265 пекарями та 1232 булочниками працювали 75 калачників; крім кондитерів, були ще й пряничники (але губернські статистики їх об'єднували в одну категорію, разом 1631 особа); швецьями - черевичниками (разом 1443); модистками - білошвейки (разом 1184); шапкарями - картузники (разом 245); слюсарями - мідники (разом 2619). Крім того у Харкові працювали 42 кушніри, 62 тулупники, 128 сажотруси, 69 фахівців із ремонту музичних інструментів (фортепіано, гармонік, скрипок). Натомість у Чернігові були наявні рибалки (23 особи), шаповали (25), токарі (28), оббивальники (51), один різьбяр печаток.

У Харкові зберігався цеховий устрій. Але звести всіх, хто займався у місті ремеслом, під один цеховий знаменник неможливо. Поруч і паралельно із Ремісничим товариством та ремісничою управою в Харкові діяли Харківське товариство взаємної допомоги ремісників [20, 1898, 3 авг.], деякий час в період революції 1905-1907 рр. - професійні Товариство осіб, що займаються ремісничою працею, Товариство підмайстрів шевців та швачок. Товариство робітників картузо-капелюшного виробництва [19, 1907, 25 лютого, 23 авг., 8 листопада]. Існувало єврейське ремісничє товариство [21, 1910, 11 лютого, 28 сент.]. Професійні об'єднання малярів, теслярів, столярів, швеців певний час існували у Чернігові [8, с 102]. Станові обмеження, що діяли в Російській імперії, викликали поділ ремісників на «вічно-цехових» та «тимчасово-цехових», боротьба між якими не припинялася до самого початку Першої світової війни.

У центрі уваги Ремісничого товариства, інших об'єднань ремісників були організація професійної підготовки, культурно-просвітницька діяльність, допомога знедоленим, літнім особам та дітям товаришів по праці (цеху), захист прав робітників та учнів перед працедавцями тощо [20, 1889, 15 авг.; 1898, 3 авг, 19 авг.; 1914, 31 янв.; 21, 1881, 10 авг, 12 авг.]. На громадську активність ремісників впливала суспільно-політична та економічна ситуація в імперії. Так, на початку ХХ ст. Міністерство внутрішніх справ обрало курс на ліквідацію цехового устрою та ремісничого самоврядування. Протягом 1902-1903 рр. ремісничі управління та їх товариства були ліквідовані у 106 містах, в тому числі у Чернігові й інших 10 містах української частини даної губернії [14, с 153]. Цей крок ускладнив можливості самоорганізації для значної кількості міських мешканців регіону, де переважало українське населення. Представники дрібного й середнього бізнесу виявилися фактично беззахисними перед тиском з боку держави та великих підприємців. У роки Першої російської революції опікуватися проблемами «малого бізнесу» почала інша владна структура - створене 1906 р. Міністерство торгівлі і промисловості. Керівництво останнього розглядало проблеми дрібного та середнього виробництва з позицій економічної доцільності, ініціювало підготовку низки рішень, що мали сприяти розвитку відповідних галузей виробництва. Активізація діяльності середніх міських верств мала місце в Харкові, тобто там, де збереглися штитуціональні можливості у формі ремісничого товариства та цехів. У Чернігові вона істотно стримувалася відсутністю останніх.

Рівень громадської активності ремісників Харкова був доволі низьким, але співставним із активністю інших верств суспільства, політичних та громадських об'єднань. Суттєво вплинуло на неї політичне протистояння, розпоршеність за національною ознакою. Абсолютна більшість дрібних підприємців належала до «тимчасово-цехових», серед яких значний відсоток становили представники єврейського етносу [19, 1909, 6 мая, 14 мая]. Вони орієнтувалися на демократичні партії, вимагали приведення діяльності організації ремісників у відповідність з модерними економічними й політичними реаліями. Частина «вічно-цехових» сповідувала праві погляди, намагаючись усіяко боротися з новаціями [19, 1909, 7 апреля; 21, 1910, 23 сентября]. Як наслідок, явка на вибори ремісничих депутатів становила близько 10%, з яких «вічно-цехових», тобто осіб із правом вирішального голосу, нерідко приходило 1,5 % [19, 1909, 21 апр., 28 апр., 6 мая, 14 мая, 4 окт., 8 окт.]. Це ускладнювало вчасне заміщення вакантних посад, гальмувало роботу самоврядування.

Отже, на початку ХХ ст. ремісники становили відповідно 11 % та 13 % населення Чернігова і Харкова, а з членами сімей - 20-30 %. Більшість з них працювали у будівництві, виробництві одягу та взуття, продовольчій галузі. Частка зайнятих у дрібному та середньому шширемнишві залежала від розмірів міста (кількість населення, площа). Потреби великого міста обумовлювали наявність відносно більшої кількості майстрів. Рівноманітність спеціальностей в рамках спільних груп також відрізняла Харків від Чернігова. Збереження у Харкові цехового устрою стимулювало самоорганізацію дрібних підприємств різних галузей виробництва. Співіснування традиційних ремісничих організацій із новими (профспілки) сприяло зародженню цілком модерних тенденцій всередині міського суспільства

Література

1. Багалей ДИ., Миллер ДЛ. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). - Харьков, 1912. - Т.2. (ХГХ-й и начало ХХ-го века). - 973 с.
2. Белковский Г. Ремесло // Энциклопедический словарь. Изд. ФА Брокгауз, ИАЕФрон. - Т. 52. - С. 557-564.
3. Демченко Т Л, Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Вип. 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900-1917. - Чернігів: Чернігівський обласний ін-т підвищення кваліфікації та пелігдготовки працівників освіти, 1998. - 66 с
4. Задорожнюк А. Кустарні промисли в містах та містечках Поділля у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. // Київська старовина. - 2005. - № 4. - С.41-54.
5. Задорожнюк Э.Г. Городское мелкое производство в Центральной и Восточной Европе." поиски оптимальной модели, 1940-1980-е гг. - М: Наука, 1991.- 194 с.
6. Иванова НА, Желтова В Л Сословно-классовая структура России в конце ХГХ - начале ХХ века. - М.: Наука, 2004.-574 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. - К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. -1002 с
8. Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. - К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972.-780с.
9. Історія міста Харкова ХХ століття / О-НЯрмиш, СІЛосохов, АІЛпштейн та ін. - Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. - 686 с
10. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (X\TЯ - начало ХХ в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. - Спб.: Дмитрий Буланий, 1999.-Т.1.-548с
11. Наумова Г.Р. Мелкая промышленность и развитие капитализма в России на рубеже ХГХ-ХХ веков //Преподавание истории в школе.-1990.-№6.-С. 14-21.
12. Обзор Харьковской губернии за 1906 год.—Харьков: Тип. Губернского правления, [б.г.].-43 с.
13. Обзор Черниговской губернии за 1906 год. (Приложение к Всеподданейшему отчету Черниговского Губернатора). - Чернигов: Типография Губернского правления, 1907. - 17 с.
14. Пажитнов КА. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. - М.: Изд-воАНСССР, 1952.-212 с.
15. Рыбников А. Кустарная промышленность // Новый энциклопедический словарь. - Пг., [б.г.]. - Т. 23. -Стлб. 752-760.
16. Рыбников АА. Мелкая промышленность России и ее роль в восстановлении русского народного хозяйства. - М.: Центр, т-во «Кооперативное изд-во», 1922. - 52 с.
17. Чорний Д.М. По лівий бiк Днiпра: проблеми модернiзацiї мiст України (кiнець ХІХ - початок ХХ ст.). - Х.: ХНУ іменi В ЛКаразіна. 2007. - 304 с
18. Чорний ДМ. Ремісники в містах Харківської губернії (1905-1909 рр.) // Вісник Харківського ун-ту. - №442. - ктарія України. - Вип. 3. -Х., 1999. -С.37-43.
19. Утпо. Политическая, общественная, литетшуріш и экономическая газета.-Х, 1906-1914. : Ч
20. Харьковские губернские ведомости.-Х., 1891-1914. < ,.
21. Южныйкрай.-Х, 1880-1914. > ,.